

Koncept održivog razvoja i sustav upravljanja

Dr. sc. Miroslav Drljača

Zračna luka Zagreb d.o.o., Zagreb, Hrvatska

E-mail: mdrljaca@zagreb-airport.hr

UDC: 502/504+005.6

Izvor: Međunarodni skup Nedelja kvaliteta, Kvalitet i izvrsnost, Vol 1, Br. 1-2, FQCE-Fondacija za kulturu kvaliteta i izvrsnost, Beograd, 2012, str. 20-26 i 110. (ISSN 2217-852X)

Sažetak:

Zaštita okoliša globalni je problem i zato zahtijeva globalna rješenja. Nije moguće zaštititi okoliš na način onemogućavanja gospodarskog razvoja, već se treba usredotočiti na to kako postići održivi razvoj. Termin održivi razvoj ušao je u opću terminologiju 80-tih godina 20. st. i ukazuje na povezanost razvoja i zaštite okoliša, a definitivno je prihvaćen na konferenciji u Rio de Janeiru 1992. godine. Uspjeh koncepta održivog razvoja na svjetskoj razini moguć je ostvarivanjem glavnih političkih ciljeva i provođenjem društvenih promjena. Održivi razvoj može se definirati kao odnos između dinamičnih gospodarskih sustava koje osmišljava čovjek i većih dinamičnih ekoloških sustava koji se sporo mijenjaju i koji moraju biti u ekološkoj ravnoteži. Jedan od značajnih doprinosa poduzeća održivom razvoju je integracija sustava upravljanja okolišem sukladno sa zahtjevima ISO 14001 u sustav upravljanja. Bez široke primjene koncepta održivog razvoja na mikro razini koncept održivog razvoja ne može dati rezultate niti na globalnoj razini.

Ključne riječi: održivi razvoj, sustav upravljanja, ISO 14001, okoliš.

1. UVOD

Globalni problemi imaju globalne uzroke i zahtijevaju globalna rješenja. Predmet ovog rada je koncept održivog razvoja kao moguće rješenje globalnog problema koji se sastoji u globalnom konfliktu, s jedne strane, potrebe za gospodarskim razvojem, proizvodnjom i profitom te s druge strane, ograničenosti resursa koja dovodi u pitanje mogućnost ostvarivanja potreba budućih generacija. Svako znanstveno promišljanje koncepta održivog razvoja kao mogućeg rješenja ovog konflikta, treba započeti s promišljanjem globalnog uzroka.

2. NEOLIBERALNI KONCEPT KAPITALIZMA

Globalni uzrok je „...neoliberalna ekonomska doktrina koja se javlja u ekonomiji 70-tih godina 20. st. kao mogući odgovor i praktično rješenje globalne ekonomske stagnacije koja je nastupila nakon više od dva desetljeća ekonomskog rasta koji se temeljio na doktrini kejnzijskog i neokejnzijskog državnog kapitalizma“.¹ Temeljne postavke neoliberalnog koncepta formuliraju ekonomisti, predstavnici tzv. Austrijske škole, Friedrich August van Hayek² i Ludwig Heinrich Edler von Mises,³ koji „... zagovaraju snažan praktični zaokret u kapitalističkoj privredi koji će iznova oživjeti liberalnu laissez-faire doktrinu snažnom

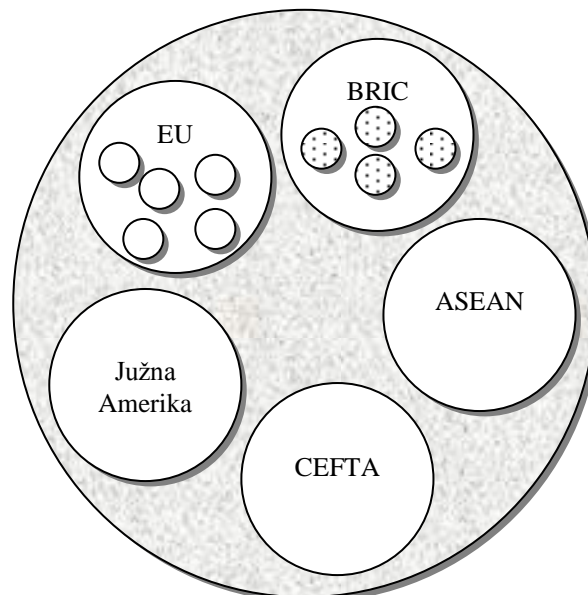
¹ Milovan Jovanović i Ivo Eškinja, „Neki aspekti neoliberalizma u svjetskom gospodarstvu“, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, Vol. 29, Br. 2, 2008, str. 941-958.

² Friedrich August van Hayek, 1899-1992, dobitnik Nobelove nagrade 1974. godine.

³ Ludwig Heinrich Edler von Mises 1891-1974.

afirmacijom tržišta kao najefikasnijeg ekonomskog sredstva alokacije resursa i regulatora ukupnih ekonomskih aktivnosti.⁴ Na kritici državnog intervencionizma, neoliberalizam, koji u svojoj suštini ima slobodno tržište, treba osigurati ekonomski rast kapitalističkog svijeta. Snažan zamah ekonomskom rastu dali su i procesi poput:⁵ 1) globalizacije, koju omogućuje snažan razvoj tehnologije osobito u informatici, tehnološka dostignuća u prometu i transportu, razvoj komunikacija i sl., 2) kriza i raspad socijalističkih država koje, svaka na svoj način ulaze u proces tranzicije, koji podrazumijeva slabljenje nacionalnih državnih regulativa, ukidanje administrativnih prepreka i otvaranja nacionalnih ekonomija. Razvijene kapitalističke zemlje i njihove multinacionalne kompanije, potpomognute međunarodnim organizacijama⁶, u procesu tranzicije do nedavno socijalističkih zemalja, vide novu mogućnosti za prodor na nova tržišta, rast proizvodnje, ekonomsku, političku, kulturnu i svaku drugu dominaciju. Zapravo se, krajem 80-tih i početkom 90-tih godina 20. st. može govoriti o paralelnom odvijanju tri važna društveno ekonomska i politička procesa, naizgled nepomirljiva: 1) proces globalizacije, 2) proces regionalizacije i 3) proces usitnjavanja ili stvaranja novih nacionalnih država (slika 1).

Slika 1. Paralelizam društveno ekonomskih i političkih procesa⁷



Izvor: Izradio autor.

Iako je *proces globalizacije* uvjetovan tehnološkim napretkom, svim regijama i zemljama svijeta daje mogućnost za kvalitetniju komunikaciju s ostatkom svijeta, taj proces,

⁴ Milovan Jovanović i Ivo Eškinja, „Neki aspekti neoliberalizma u svjetskom gospodarstvu“, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, Vol. 29, Br. 2, 2008, str. 941-958.

⁵ Ibidem.

⁶ Prije svega: Međunarodni monetarni fond, Svjetska trgovinska organizacija i Svjetska banka za obnovu i razvoj.

⁷ EU – Europska unija; BRIC – Brazil, Rusija, Indija i Kina; ASEAN – osnovan je 8. kolovoza 1967. u Bangkoku dogovorom pet zemalja članica: Indonezija, Malezija, Filipini, Singapur i Tajland. Daljnje jačanje integracije 1992. godine formiranjem slobodnog trgovinskog područja (ASEAN Free Trade Area) te kasnije kroz donošenje niz integracijskih mjera; CEFTA - Central European Free Trade Association je ekonomska organizacija, osnovana 21. prosinaca 1992. godine u Krakovu u Poljskoj.

prije svega, donosi korist najrazvijenijim zemljama kroz lakšu dostupnost resursa, daljnje jačanje konkurentnosti i osvajanje novih tržišta.

Istovremeno, *proces regionalizacije* nema za cilj spriječiti proces globalizacije, niti bi to bilo moguće, ali ima za cilj u okviru procesa globalizacije, zaštititi određene regionalne ekonomske, političke i druge interese i posebnosti kako ne bi bili ugroženi globalizacijom.

U okviru transformacije socijalističkog društveno političkog sustava u kapitalistički, neoliberalni, procesom tranzicije, nastale su, u okviru procesa globalizacije, *nacionalne države* kao ravnopravne nove članice međunarodne zajednice i dale novi zamah daljnjem procesu regionalizacije, prenoseći dio suvereniteta na nadnacionalnu razinu.

Proces regionalizacije i stvaranja novih nacionalnih država zapravo je pokušaj zaštite vlastitih interesa i identiteta u okviru procesa globalizacije.

Ovi procesi doveli su do novih sloboda karakterističnih za neoliberalni koncept kapitalizma, a u svrhu daljnje utrke za profitom kao dominantnim motivom i mjerilom uspješnosti sudionika na tržištu:⁸

- sloboda kretanja kapitala;
- sloboda kretanja roba i usluga;
- sloboda kretanja radnika;
- sloboda izbora.

Istovremeno dešavaju se velike promjene na području upravljanja kvalitetom. Sloboda izbora ima brojne aspekte, ali jedan od najznačajnijih je sloboda izbora koju ima potrošač, dakle kupac proizvoda ili korisnik usluga. Ta sloboda i prava potrošača prisiljavaju na daljnje jačanje neoliberalnog koncepta u nacionalnim ekonomijama, koji se materijalizira kroz:⁹

- privatizaciju i deregulaciju u javnom sektoru;
- restriktivnu fiskalnu politiku;
- borbu protiv inflacije;
- manja socijalna davanja;
- slabljenje položaja radnika i njihovih predstavnika.

Radi se zapravo o stvaranju daljnjih pretpostavki slobodnog tržišta, stvaranju novih tržišta koja stvaraju novu potražnju, koja generira novu proizvodnju, koja podrazumijeva potrebu za novim resursima, odnosno pritisak na kapacitet planete Zemlje. Sve je podređeno maksimalizaciji profita kao dominantnog mjerila uspješnosti, na globalnom tržištu koje predstavlja cijeli svijet. Ovakav je pristup opasan i ima glasne kritičare. Jedan od njih je i Joseph Eugene Stiglitz¹⁰, nobelovac, koji kritizira međunarodne institucije koje upravljaju procesom globalizacije koncentrirajući se na maksimalizaciju profita. Iako je zanemarivanje aspekata okoliša u prošlosti i značilo konkurentsku prednost zbog manjih troškova, danas je politika kratkog daha, a sutra će proizvoditi kontraefekte. Ulaganje u primjenu koncepta održivog razvoja stvara komparativnu prednost. „Menadžment i vodstvo ključni su za konkurentsku prednost.“¹¹ Stoga njihov mentalni sklop treba biti obogaćen konceptom održivog razvoja.

3. KONCEPT ODRŽIVOG RAZVOJA

Koncept održivog razvoja nastaje približno istovremeno kad i koncept neoliberalnog kapitalizma, dakle 80-tih godina 20. st. U literaturi se često navodi da je prvi put službeno

⁸ Prema: Milovan Jovanović i Ivo Eškinja, „Neki aspekti neoliberalizma u svjetskom gospodarstvu“, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, Vol. 29, Br. 2, 2008, str. 941-958.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Joseph Eugene Stiglitz, *Globalizacija i dvojbe koje izaziva*, Algoritam, Zagreb, 2004.

¹¹ Kjell A. Nordström i Jonas Ridderstråle, *Funky Business*, Differo, Zagreb, 2002, str. 45.

promoviran 1987. godine u studiji „Naša zajednička budućnost“, koja je rezultat rada Komisije Ujedinjenih naroda za okoliš i razvoj.¹² Međutim, elementi politike održivog razvoja mogu se pronaći još u radovima klasičnih ekonomista Ricarda¹³, Malthusa¹⁴ i Milla.¹⁵ O zabrinutosti za okoliš govori se još početkom 60-tih godina 20. st. „Veliki val svjetski raširene zabrinutosti u vezi s okolišem, što je počeo 1960-tih godina, sada je ne samo kulminirao novom nacionalnom svijješću o kvaliteti okoliša nego je, potpomognut ubrzanim težnjama da se poboljša kvaliteta života koje karakteriziraju ekonomski razvijene države, također pomogao da se veliki napredak u sprečavanju zagađivanja ostvari u Japanu, Sjevernoj Americi i sjeveroistočnoj Europi.“¹⁶ Nadalje, o pojmu održivosti i konceptu održivog razvoja govori se još 1972. godine u Izvještaju istraživačke skupine Massachusetts Institute of Technology za nacrt Rimskog kluba¹⁷ o dilemama čovječanstva. U svom prvom izvještaju upoznali su svijet sa zaključcima svog istraživanja i prvi put koristili pojam „održivost“:¹⁸

- 1) Ako se sadašnji pravci rasta u svjetskom pučanstvu, industrijalizaciji, proizvodnji hrane i iscrpljivanju prirodnih izvora nastave bez ikakvih promjena, granice rasta na ovoj planeti bile bi dosegnute negdje u slijedećih stotinu godina. Najvjerojatniji rezultat bio bi vrlo naglo i nezaustavljivo opadanje i svjetskoga pučanstva i industrijskih mogućnosti.
- 2) Moguće je mijenjati ove pravce rasta i uspostaviti uvjete ekološke i ekonomske stabilnosti, koja bi bila *održiva* i u dalekoj budućnosti. Moguće je odrediti stanje globalne ravnoteže tako da osnovne materijalne potrebe svake osobe na Zemlji mogu biti podmirene i da svaka osoba ima jednake mogućnosti za ostvarenje svojih individualnih ljudskih potencijala.
- 3) Ako čovječanstvo usmjeri svoje napore prema ovom drugom, umjesto prema prvom rezultatu, tada, što prije otpočne raditi na tome da ga postigne, imat će veće izgleda na uspjeh.

Bio je to početak pripreme za prijelaz iz doba rasta u doba globalne ravnoteže, koja ni danas nije postignuta. Naprotiv, konflikt je sve dublji.

¹² Ujedinjeni narodi - UN World Commission on Environmental and Development, osnovana je 1983. godine sa zadatkom utvrditi mogućnosti svjetskog razvoja s aspekta stanja okoliša i društva. Prva predsjednica Komisije bila je predsjednica Vlade Norveške Dr. Gro Harlem Brundtland.

¹³ Klasična politička ekonomija najbolje svoje stranice piše u djelima Davida Ricarda (1772-1823). Njegova ekonomska teorija predstavlja najveći domet britanske klasične političke ekonomije. Glavno mu je djelo *Principi političke ekonomije i oporezivanja*, 1817. (*On the Principles of Political Economy and Taxation*).

¹⁴ Thomas Malthus (1766-1834), engleski filozof i ekonomist. Prvi je upozoravao na ugroženost ljudske vrste i to kroz: uništavanje prirodnih resursa i nekontrolirano rađanje.

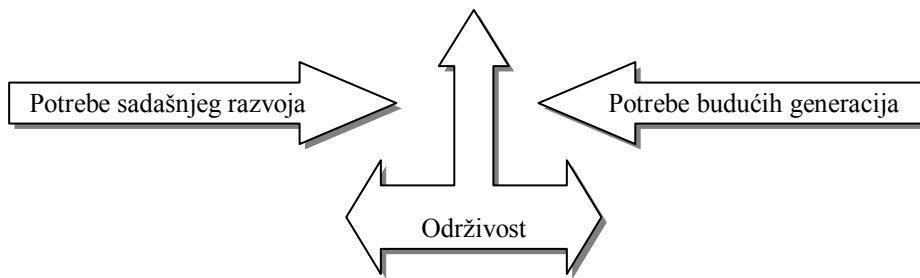
¹⁵ Mladen Črnjar, *Ekonomika i politika zaštite okoliša*, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2002, str. 187.

¹⁶ Herman Kahn, William Brown i Leon Martel, *Slijedećih 200 godina*, Stvarnost, Zagreb, 1976, str. 204.

¹⁷ U travnju 1968. godine skupina od trideset osoba iz deset zemalja, znanstvenika, odgojitelja, ekonomista, humanista, industrijalaca te nacionalnih i internacionalnih javnih službenika, okupila se u *Accademia dei Lincei*, u Rimu. Poticaj za njihovo okupljanje dao je talijanski industrijski menadžer i ekonomist, čovjek širokih vidika, dr. Aurelio Peccei, koji je predložio da se raspravlja o predmetu izuzetnog značenja: sadašnje i buduće dileme čovječanstva. Iz ovog okupljanja nastao je *Rimski klub* (The Club of Rome). Prvu fazu istraživanja proveo je međunarodni tim istražujući pet temeljnih čimbenika koji određuju, a time i ograničavaju rast na planeti: 1) pučanstvo, 2) poljoprivredna proizvodnja, 3) prirodni izvori (sirovine), 4) industrijska proizvodnja, 5) zagađivanje. Dva najpoznatija izvještaja Rimskog kluba, koji predstavljaju rezultate njihovih istraživanja i apel svjetskom moćnicima da se nešto poduzme u smislu promjene ponašanja prema planeti Zemlji su: *Granice rasta*, 1972. i *Čovječanstvo na raskršću*, 1974.

¹⁸ Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jergen Randers i William W. Behrens III, *Granice Rasta*, Stvarnost, Zagreb, 1978, str. 7.

Slika 2. Prikaz koncepta održivosti kao mogućeg rješenja konflikta



Izvor: Izradio autor.

Koncept održivosti (slika 2) dobiva na značaju kao moguće rješenje ovog globalnog konflikta, u drugom izvještaju Rimskog kluba: „Sve širi jaz između čovjeka i prirode, njegova fizička izolacija i duševno odjeljivanje od prirode, samo su logična posljedica tradicionalnog koncepta napretka: jer napredak u svjetskom razvoju doveo je do procesa nediferenciranog rasta koji se temelji na čovjekovu pogrešnom mišljenju da je sustav održavanja prirode neiscrpiv. ... Očito je da mi ne možemo pročistiti zrak tako da prekinemo rad cjelokupne industrije (jer bi to izazvalo drugu vrstu krize), ali je također činjenica da suvremeni čovjek raspolaže mogućnostima i zna kako da ih primijeni.“¹⁹

3.1. Pojmovno određenje održivog razvoja

Značenje pojma održivi razvoj istovremeno je jednostavno i kompleksno. Jednostavno je jer se jednostavnim riječima može shvatiti kompletna filozofija koncepta održivog razvoja: "Ne smijemo zaklati kravu od koje sutra očekujemo da nam daje mlijeko."²⁰ Kompleksnost pojma održivog razvoja dolazi do izražaja kad se shvati da njegova materijalizacija podrazumijeva promjenu ponašanja u svim segmentima čovjekova djelovanja, kad se shvati da se radi o temeljitoj reviziji i promjeni sustava vrednota (slika 3). "Mnogo ovisi od tome hoće li nam uspjeti da izoštrimo ovaj pojam i da razvijemo ideju, da u igru uvedemo njen potpun potencijal i spektar. Održivi razvoj je mnogo više od tehnokratskog pojma za inteligentno preraspoređivanje resursa, mnogo više od pojmova Svjetska banka ili UN. Ova ideja će dobiti svoju pokretačku snagu onog trenutka kada se napravi *novi civilizacijski nacrt*, nacrt koji zapravo već postoji u našoj tradiciji i u ljudskoj psihi. Tradicija i inovacija ne moraju predstavljati dvije sukobljene strane. Zajedničko razmišljanje o vrijednostima, idejama i snovima su važni kulturni resursi."²¹

Održivi razvoj može se definirati kao „... sprečavanje narušavanja prosječnog životnog standarda za buduće generacije koji se ne može postići sve dok se siromaštvo izravno ne napadne, jer siromaštvo i degradacija okoliša idu jedno uz drugo.“²²

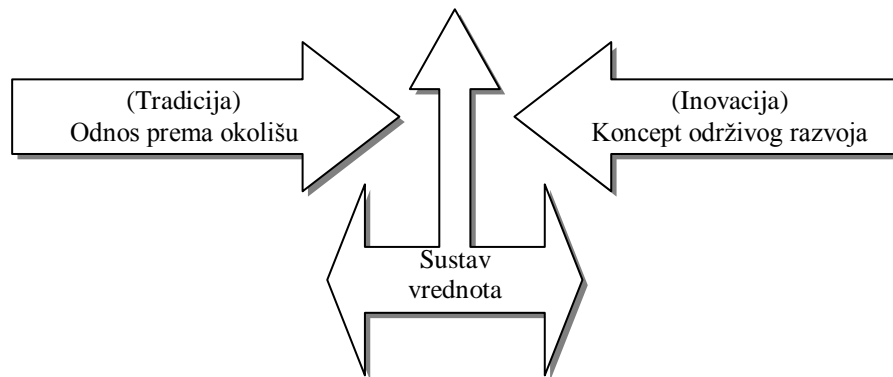
¹⁹ Mihajlo Mesarović i Eduard Pestel, *Čovječanstvo na raskršću*, Suвременa stvarnost, Zagreb, 1978, str. 11-12.

²⁰ Ulrich Grober, „Die Idee der Nachhaltigkeit als zivilisatorischer Entwurf“, Aus Politik und Zeitgeschichte, No 24, 2001, str. 3.

²¹ Ibidem.

²² Eban S. Goodstein, *Ekonomika i okoliš*, Mate, Zagreb, 2003.

Slika 3. Prikaz sustava vrednota kao mogućeg rješenja konflikta



Izvor: Izradio autor.

Definiciju "održivog razvoja" koja se najčešće upotrebljava dao je Lester Brown, osnivač Worldwatch Instituta.²³ Ona je navedena i u izvještaju "Our Common Future" Brundtlandove komisije:²⁴ "Održivi razvoj je razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjice, a istodobno ne ugrožava mogućnost budućih generacija da zadovolje svoje potrebe." Unatoč tome, znanstveni i politički konsenzus o značenju pojma „održivi razvoj“, ne postoji.

Pojam održivosti, koristi se u posljednje vrijeme u različitom kontekstu. Tako se u literaturi mogu pronaći slijedeće formulacije: održivi uspjeh,²⁵ održivi turizam, održivi rast, održiva proizvodnja, održiva izvrsnost,²⁶ i dr. Svi ovi pojmovi opisuju fenomene na koje se primjenjuje filozofija koncepta održivog razvoja.

3.2. Karakteristike koncepta održivog razvoja

Pojam održivog razvoja obuhvaća ekonomsku uspješnost i društvenu odgovornost, uz istovremenu zaštitu prirodnih i ljudskih resursa. Polazeći od najraširenije definicije Lestera Browna, konstatira se da postoje tri važna elementa u koncepciji održivog razvoja:²⁷

- *Koncept razvoja* – što ne znači isto što i gospodarski rast. Gospodarski rast u prvi plan stavlja kvantitativne elemente dok koncept razvoja sa stajališta održivog razvoja stavlja težište na kvalitativni koncept.
- *Koncept potreba* – u središte interesa stavlja pitanja raspodjele osnovnih resursa za ostvarivanje kvalitete života.
- *Koncept budućih naraštaja* – ukazuje na bit održivosti i postavlja suštinsko pitanje: „Što sadašnje generacije ostavljaju budućim pokoljenjima?“

Održivi razvoj podrazumijeva ravnotežu. S tog stajališta koncepcija održivog razvoja zahtijeva:²⁸

²³ Worldwatch Institute globalno je usmjerena organizacija za istraživanje okoliša, sa sjedištem u Washington-u, D.C. Worldwatch je poznat kao jedna o deset najznačajnijih organizacija za istraživanje održivog razvoja.

²⁴ World Commission on Environment and Development (WCED), *Our Common Future*, Oxford, 1987, p. 43.

²⁵ Miroslav Drljača, „Upravljanje rizicima faktor održivog uspjeha“, Zbornik radova 7. naučno-stručnog skupa s međunarodnim sudjelovanjem, *Quality 2011*, Mašinski fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica, Neum, 2011, str. 399-404 i Miroslav Drljača i Marko Bešker, „Održivi uspjeh i upravljanje rizicima poslovanja“, XIV. savjetovanje SQM 2010, Centar za kvalitet Crne Gore i časopis Kvalitet, Br. 7-8, Poslovna politika, Beograd, Tivat, 2010, str. 33-39 i 110.

²⁶ Miloš Jelić i Miroljub Jevtić, „Održiva izvrsnost kao novi iskaz poslovne izvrsnosti“, (još ne objavljeno).

²⁷ Cf., Mladen Črnjar, *Ekonomika i politika zaštite okoliša*, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2002, str. 189.

²⁸ *Ibidem*, 189-190.

- očuvanje prirodnih resursa;
- veću pravednost u raspodjeli resursa i bogatstva;
- uvođenje i primjenu novih tehnologija;
- razlikovanje koncepta rasta i koncepta razvoja;
- odustajanje od aktivnosti koje bi mogle ugroziti interese budućih pokoljenja;
- prihvaćanje održivog razvoja kao filozofskog pristupa i pragmatičnog djelovanja.

U koncepciji održivog razvoja razlikuju se pojmovi: slabe, umjerene i jake održivosti.²⁹

- *Slaba održivost* – takvo narušavanja postojećeg stanja okoliša koje će vjerojatno značiti manje blagostanje budućih pokoljenja, a taj će eventualni nedostatak trebati nadoknaditi.
- *Umjerena održivost* – zagovara stajalište da je zaštita okoliša preduvjet gospodarskom razvoju.
- *Jaka održivost* – zagovara korjenite promjene u društvu i odnosu čovjeka prema prirodi. Još se naziva i ekološki razvoj. U ekološki sustav ulaže se onoliko koliko se iz njega uzima.

4. PRIMJENA KONCEPTA ODRŽIVOG RAZVOJA

Neovisno o činjenici da je povećanje profita iz razdoblja u razdoblje jedan od temeljnih postulata koncepta neoliberalnog kapitalizma, na globalnoj, regionalnoj i nacionalnim razinama, koncept održivog razvoja nastoji se ugraditi u dokumentacijsku infrastrukturu i institucionalne okvire. Brojne organizacije³⁰ uključile su se u ukazivanje na ovaj problem u nastojanju da kreatorima politika i javnostima ukažu na konflikt i ponude rješenje te motiviraju sve i na svim razinama, da daju svoj doprinos rješavanju ovog globalnog konflikta.

4.1. Aktivnosti na primjeni koncepta održivog razvoja u svijetu

Na globalnoj razini o potrebi uravnoteženja razvoja zemalja i regija svijeta, govori se u Povelji UN-a³¹, osobito u dijelu koji se odnosi na globalne strateške ciljeve i načela:

1. Održavati međunarodni mir i sigurnost;
2. Razvijati prijateljske odnose među narodima;
3. Ostvariti međunarodnu suradnju u rješavanju međunarodnih problema: ekonomske, socijalne, kulturne ili humanitarne prirode.
4. Biti središte za usklađivanje djelovanja naroda na postizanju zajedničkih ciljeva.

Organiziranje i održavanje brojnih međunarodnih konferencija o okolišu i donošenje značajnih dokumenata, veliki je doprinos razvoju svijesti o stanju i zaštiti okoliša na globalnoj razini:³²

²⁹ Ibidem, str. 190-191.

³⁰ UN-Ujedinjeni narodi zajedno sa svojim brojnim komisijama; WCED - World Commission on Environment and Development, Worldwatch Institute, Svjetski poslovni savjet za održivi razvoja, ISO i dr. te brojne udruge za zaštitu okoliša: International Greenpeace, Friends of the Earth, Blue Planet, Earth First, Environmental Defense Fund, International Indigenous Peoples Council on Biocolonialism, International Association of Lawyers Against Nuclear Arms, Sunshine Project i dr.

³¹ Povelja UN-a stupila je na snagu 24.10.1945. godine.

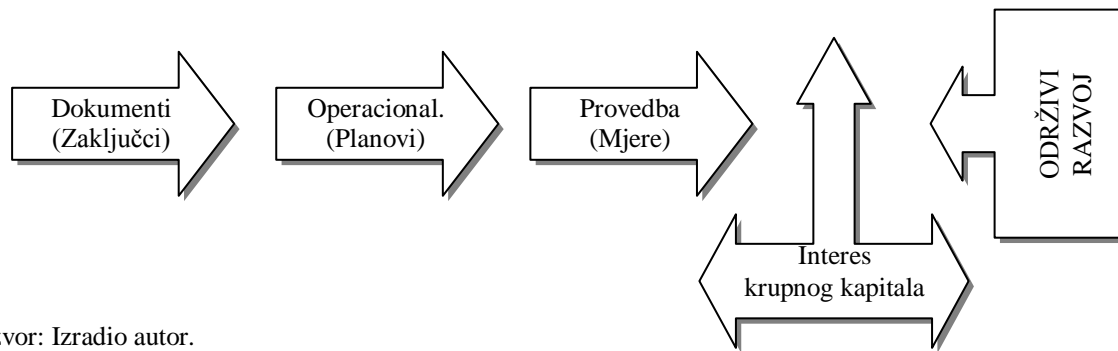
³² Cf., Nenad Injac, *Mala enciklopedija kvalitete IV. dio – Okoliš i njegova zaštita*, Oskar, Zagreb, 2004, str. 188-217.

- Prva konferencija o stanju okoliša u Stockholmu (5-16.6.1972.);
- Konvencija o međunarodnoj trgovini u vezi vrsta divlje faune i flore – CITES (1973.);
- Konferencija UN u vezi sa širenjem pustinje, Nairobi, Kenija (1977.);
- Prva svjetska konferencija o klimi, Geneva, Švicarska (1979.);
- Konvencija UN o očuvanju migratornih vrsta divljih životinja – CMS;
- Izvještaj „Global 2000“ o stanju okoliša Zemlje, SAD (1980);
- Početak međunarodne godine pitke vode i njene sanacije (1980.);
- Konvencija UN o Zakonu o moru – UNCLOS (1982.);
- Prihvatanje svjetske povelje o prirodi na zasjedanju UN-a (1982.);
- Svjetska industrijska konferencija o upravljanju okolišem (1984.);
- Bečka konvencija o zaštiti ozonskog sloja (1985.);
- Međunarodna konferencija o ocjeni ugljičnog dioksida i drugih plinova koji stvaraju efekt staklenika, Villach, Austrija (1985);
- Međunarodna komisija o kitolovcima stavlja moratorij na komercijalni lov na kitove (1986.);
- Ideja „održivog razvoja“ u publikaciji „Our Common Future“ (Naša zajednička budućnost) u tzv. Brundtlandovom izvještaju (1987.);
- Rezolucija UN u kojoj se klimatske promjene označavaju zajedničkom brigom čovječanstva (1988.);
- Eko-efikasnost se ustanovljava kao cilj za industriju (1990.);
- Pripremna konferencija za Rio, Bergen, Norveška (1990.);
- Druga svjetska konferencija o klimi, stvara se svjetski sustav za praćenje klime – GCOS, Geneva, Švicarska (1990);
- Financijska konvencija o globalnim mogućnostima okoliša (1991.);
- Publicira se „Briga o Zemlji (Caring for the Earth) (1991.);
- Druga konferencija UN-a o okolišu, Rio de Janeiro, Brazil (3-14.6.1992.);³³
- Konvencija o kemijskom oružju, Pariz (1993.);
- Svjetska konferencija o pravima čovjeka, Beč (1993.);
- Konvencija UN-a o bori protiv pustinja, Pariz (1994.);
- Globalna konferencija o održivom razvoju za male otočne države, Bridgetown, Barbados (1994.);
- Svjetska godina morskih kornjača (1995.);
- Svjetski samit za socijalni razvoj, Kopenhagen (1995.);
- Konferencija UN-a o ljudskim naseobinama, Istanbul (1996.);
- Pojava prve serije međunarodnih normi ISO 14000ff (1996.);
- Treća konferencija UN-a o klimatskim promjenama planete Zemlje, Kyoto, Japan (1-12.12.1997.);
- Svjetski samit o održivom razvoju, Johannesburg, Južnoafrička Republika (26.8. do 4.9.2002.);
- Četvrta ministarska konferencija o okolišu i zdravlju pod motom „Budućnost naše djece“, Budimpešta, Mađarska (2004.);
- Međunarodna konferencija mladih o zaštiti okoliša, Kyoto, Japan (2007.);
- Pregovori UN-a o klimatskim promjenama, Bangkok, Tajland (2011.);
- Konferencija o klimatskim promjenama, Durban, Južnoafrička Republika, (2011.);
- i dr.

³³ Na konferenciji u Rio de Janeiru usvojeno je pet temeljnih dokumenata: 1) Deklaracija o okolišu i razvoju; 2) Agenda 21; 3) Deklaracija o šumama; 4) Konvencija o zaštiti klime i 5) Konvencija o zaštiti bioloških različitosti. Prema: Ibidem, str. 202.

Bez obzira na donošenje brojnih dokumenata globalnog karaktera o ciljevima i mjerama za zaštitu okoliša, problem nastaje u fazi provedbe. Zbog različitih interesa, a uglavnom se radi o interesima krupnog kapitala, provedba mjera iz tih dokumenata nailazi na otpor. To iz razloga što bi njihova provedba značila početak puta ka uravnoteženju rasta, odnosno, narušila bi jedan od temeljnih postulata neoliberalnog koncepta kapitalizma, maksimalizaciju profita.

Slika 4. Prikaz nedosljednosti provedbe mjera u svrhu održivog razvoja



Izvor: Izradio autor.

Druga konferencija UN-a o okolišu održana u Rio de Janeiru 1992. godine, imala je za rezultat i početak svjetske normizacije u području upravljanja okolišem. godine 1996. Pojavila se prva serija normi ISO 14000ff, što predstavlja značajan globalni doprinos razvoju svijesti na mikro razini, o potrebi ugrađivanja brige za okoliš u sustav upravljanja organizacije.

Tablica 1. Broj ISO 14001 certifikata u svijetu od 1999. do 2010. godine.

Svijet	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Broj	13994	22847	36464	49440	64996	90554	111163	128211	154572	188815	223149	250972

Izvor: ISO Survey, 2010.

Iz tablice 1 može se zaključiti da je u cijelom razdoblju od 1999. godine, sve do 2010. broj ISO 14001 certifikata rastao. U 2010. godini bio je 17,93 puta veći nego na početku razdoblja 1999. Znači da se sustav upravljanja okolišem prihvaća kao poslovna filozofija i pragmatički pristup i da ga organizacije širom svijeta integriraju u svoj sustav upravljanja.

Tablica 2. Prvih deset zemalja po broju ISO 14001 certifikata 2010. godine

Rb.	Zemlja	Broj certifikata
1.	Kina	69784
2.	Japan	35016
3.	Španjolska	18347
4.	Italija	17064
5.	Velika Britanija	14346
6.	Republika Koreja	9681
7.	Rumunjska	7418
8.	Češka	6629
9.	Njemačka	6001
10.	Švedska	4622

Izvor: ISO Survey, 2010.

Iz podataka u tablici 2 može se zaključiti da najveći broj ISO 14001 certifikata, odnosno najviše implementiranih sustava upravljanja okolišem u sustav upravljanja imaju Kina, Japan i Španjolska. Kina je trenutno najbrže rastuća ekonomija svijeta s velikim ekološkim problemima, ali i s razvijenom trgovinskom razmjenom sa svim regijama svijeta i logično je da i na ovaj način pokušava poslati signale svojim partnerima širom svijeta kako doprinosi rješavanju ovog problema. U 2010. godini Kina ujedno ima i najveći porast broja certifikata u svijetu u odnosu na prethodnu godinu, 14.468.

4.2. Aktivnosti na primjeni koncepta održivog razvoja u (EU)

Europska unija (EU), tada još Europska ekonomska zajednica (EEZ) veći interes za problematiku okoliša počela je pokazivati još 70-tih godina 20. st. U to vrijeme naziru se revolucionarne promjene na europskom Istoku, s jedne strane, i početak snažnog ekonomskog jačanja zemalja Dalekog Istoka. EU želi zadržati svoj primat kao ekonomska sila te politički i moralni autoritet i odgovorniji pristup problematici okoliša je logičan izbor. Zemlje EU osnivaju nacionalna ministarstva za probleme okoliša, a EU u narednom razdoblju donosi šest akcijskih program zaštite okoliša:

- 1) Prvi - (1973-1976), promiče pojedinačne aktivnosti ali nema dosljedne koncepcije zaštite okoliša, uvedeno načelo „onečišćivač plaća“;
- 2) Drugi - (1977-1981);
- 3) Treći - (1982-1986), zagovara prevenciju kao osnovno načelo zaštite okoliša;
- 4) Četvrti - (1987-1992);
- 5) Peti - (1993-2000), definira koncept zajednica koja se odnosi na održivi razvoj;
- 6) Šesti - (2001-2010), odnosi se na klimatske promjene.

Prvih pet akcijskih programa zaštite okoliša bili su manje-više političke izjave, dok je šesti (6EAP) imao značenje odluke koju zajednički donose Vijeće EU i Europski parlament. „EU je prihvatila tzv. model *slabe održivosti* pri čemu je utvrdila da želi održati kvalitetu življenja, da želi objektivizirati novi pristup prirodnim resursima i da želi izbjevati trajna oštećenja okoliša.“³⁴ Za EU karakteristična su najmanje dva značajna procesa kad je riječ o zaštiti okoliša: 1) decentralizacija političkih aktivnosti vezano za zaštitu okoliša i 2) uključivanje građana u odlučivanje o okolišu.

Tablica 3. Broj ISO 14001 certifikata u Europi od 1999. do 2010. godine.

Europa	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Broj	7253	10971	17941	23305	30918	39805	47837	55919	65097	78118	89237	103126

Izvor: ISO Survey, 2010.

Iz podataka u tablici 3 može se zaključiti da je broj ISO 14001 certifikata u Europi kontinuirano rastao od 1999. do 2010. godine i u tom razdoblju povećao se za 14,22 puta. Od ukupno deset zemalja svijeta (tablica 2) s najvećim brojem certifikata u 2010. godini, sedam je europskih zemalja, od kojih su neke tzv. stare članice EU ili EU15, što znači da se sustav upravljanja okolišem i u tradicionalnoj Europi vidi kao jedan od načina rješavanja problema okoliša, na tragu koncepta održivog razvoja. Tome ide u prilog i činjenica da od deset zemalja svijeta s najvećim porastom broja ISO 14001 certifikata u 2010. u odnosu na 2009. godinu pet

³⁴ Cf., Mladen Črnjar, *Ekonomika i politika zaštite okoliša*, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2002, str. 199.

je Europskih zemalja pri čemu prednjači Velika Britanija, odmah iza Kine. EU svojim djelovanjem potiče sadašnje članice da postupaju, a buduće da prihvate i u svoje zakonodavstvo ugrade okvir usmjeren ka ostvarivanju koncepta održivog razvoja.

4.3. Aktivnosti na primjeni koncepta održivog razvoja u Hrvatskoj

O problematici okoliša i naznakama budućeg koncepta održivog razvoja i u Republici Hrvatskoj (RH) se počelo govoriti 70-tih godina 20. st., osobito nakon Prvog i Drugog izvještaja Rimskog kluba. „Nema sumnje da trajno rješenje može predstavljati samo ona vrsta eksploatacije prirode koja dozvoljava trajno obnavljanje prirodnih resursa, tj. obnavljanje organskih bića u optimalnim uvjetima stabilizirane ekologije.“³⁵ I nadalje: „Većina tehnoloških sredstava sračunata je na kratkoročne učinke, koji mogu biti zapanjujući, ali ne vode računa o ekološkim faktorima, o sistemu kao cjelini, izazivaju prije ili kasnije opasno narušavanje ravnoteže u sistemu i konačni učinak je veća šteta nego korist od njihove upotrebe.“³⁶

„Hrvatska, bez obzira što je bila izvan izravnih integracija s EU zbog svoga položaja i odnosa s gospodarskim prostorom EU uredno je slijedila europske trendove u razvoju politike okoliša i općenito u upravljanju okolišem. Slijedom toga ona se i institucionalno razvijala veoma slično europskim zemljama.“³⁷

Nakon konferencije u Stocholmu održane 1972. godine, Hrvatska je među prvim zemljama u Europi donijela „Rezoluciju o zaštiti čovjekove okoline u Hrvatskoj“. Osnivaju se nevladine organizacije za zaštitu okoliša, a težište aktivnosti je na poticanju i razvoju, kako individualne tako i društvene svijesti, o okolišu. Osnivaju se organi uprave za okoliš. Deklaracija o zaštiti okoliša u Republici Hrvatskoj utvrđuje da će Republika Hrvatska:³⁸

- Racionalno gospodariti tлом, značajnim prirodnim bogatstvom;
- Racionalno gospodariti šumama;
- Provoditi mjere očuvanja kvalitete zraka u svim područjima, posebice gradskim i industrijskim središtima;
- Zaštititi sva izvorišta pitke vode;
- Provesti neodložne mjere zaštite priobalja i podmorja Jadrana;
- Bdjeti nad očuvanjem spomeničke kulturne baštine i temeljnih vrijednosti prirodnog nacionalnog blaga;
- Prenijeti težište upravljanja otpadom s mjera orijentiranih na posljedice na mjere orijentirane na uzroke.

Donijeta je i Nacionalna strategija zaštite okoliša Republike Hrvatske.³⁹ U njezinoj izradi vodilo se računa o ovim načelima:

- RH prihvaća koncept održivog razvoja kao način koji vodi gospodarskom napretku, socijalnom boljitku, a uz održanje stanja ravnoteže u okolišu (strategija mora biti održiva);
- RH mora Strategiju zaštite okoliša utemeljiti na poznavanju općeg stanja, a osobito stanja okoliša i sustava zaštite okoliša u RH (strategija mora biti pragmatična);
- RH će ući u proces europskih integracija (strategija mora biti europska);
- RH će poštovati sve međunarodnim ugovorima preuzete obveze u zaštiti okoliša (strategija mora biti s pogledom na globalno);
- Ciljevi moraju biti realistični i ostvarivi (strategija mora biti provediva);

³⁵ Rudi Supek, *Ova jedina zemlja*, SNL, Zagreb, 1978, str. 189.

³⁶ Ibidem, str. 115.

³⁷ Marko Bešker, *Politika okoliša*, Oskar, Zagreb, 2005, str. 134.

³⁸ Deklaracija o zaštiti okoliša u Republici Hrvatskoj, N.N. 34/92.

³⁹ Nacionalna strategija zaštite okoliša RH, n.n. 46/02.

- Ponuđene ideje moraju biti provokativne i motivirajuće (mora biti poticajna).

Opći prioriteti definirani su kao:

- Striktna provedba propisa zaštite okoliša;
- Podizanje svijesti o potrebi zaštite okoliša, to jest, obrazovanje za okoliš;
- Integralni pristup u borbi protiv zagađivanja (osobito zraka, mora, voda i tla) i djelovanje usmjereno k prevenciji nastanka otpada (sustav gospodarenja otpadom);
- Održivo gospodarenje prirodnom baštinom i prirodnim resursima: tlom, vodama, morem, krajolikom te Jadranskom obalom i otocima;
- Reduciranje potrošnje energije iz neobnovljivih izvora;
- Unapređenje kvalitete okoliša urbanih sredina;
- Unapređenje zdravlja i sigurnosti, kroz upravljanje industrijskim hazardima.

Svoju opredijeljenost ka konceptu održivosti, RH dokazuje i prihvaćanjem definicije održivog razvoja kao globalnog i općeg dugoročnog cilja zaštite okoliša:

- Održavati i poboljšavati sveukupnu kvalitetu života;
- Održavati trajan pristup prirodnim izvorima;
- Izbjeći svaku trajnu štetu okolišu;
- Smatrati da k održivom ide onaj razvoj koji zadovoljava sadašnje potrebe, a bez ugrožavanja budućih naraštaja i mogućnosti da zadovolje vlastite potrebe.

U okviru pristupnih pregovora za pristupanja RH punopravnom članstvu EU, bilo je puno problema upravo na području ekologije, prije svega koji se odnose na određivanje rokova početka primjene strogih ekoloških standarda.

Tablica 4. Broj ISO 14001 certifikata u RH od 2005. do 2010. godine.

Hrvatska	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Broj	124	181	265	343	469	591
Prirast	40	64	75	78	126	122

Izvor: HR ISO Survey, 2010.

U RH broj ISO 14001 certifikata u razdoblju od 2005. do 2010. godine kontinuirano raste. U 2010. broj certifikata bio je 4,76 puta veći nego na početku razdoblja 2005. godine. I prirast raste od godine do godine. To je ujedno i infrastrukturni potencijal za najčešći oblik integriranog sustava upravljanja u Hrvatskoj kojeg čine sustav upravljanja kvalitetom ISO 9001:2008 i sustav upravljanja okolišem ISO 14001:2004.⁴⁰ U RH postoji institucionalni okvir,⁴¹ postoje upravni organi, postoji više nego kritična masa kompetentnih kadrova, što sve predstavlja pretpostavku za kvalitetnu primjenu koncepta održivog razvoja.

5. MIKRO RAZINA PRIMJENE KONCEPTA ODRŽIVOG RAZVOJA

Globalna razina daje ekonomski i politički okvir te stvara institucionalne pretpostavke za ostvarivanje koncepta održivog razvoja. Provedba u smislu materijalizacije institucionalnih pretpostavki, tj. praktično djelovanje, započinje na mikro razini, u organizacijama, prije svega proizvodnim. U tom kontekstu uloga organizacije (poduzeća) od osobitog je značenja. Za

⁴⁰ Cf., Miroslav Drljača, „Modeliranje integriranih sustava upravljanja,“ Zbornik sažetaka 11. hrvatske konferencije o kvaliteti i 2. znanstvenog skupa *Inovativna primjena kvalitete*, Hrvatsko društvo za kvalitetu, Zagreb, Vodice, 2011, str. 31.

⁴¹ Preko 350 normativnih akata: Direktive EU, Ustav, zakoni i pod zakonski akti koji na neki način reguliraju problematiku upravljanja okolišem.

potrebe mikro razine koncepta, održivi razvoj može se definirati „...kao proces u kojem se stalno troši sve manje resursa za zadovoljenje potreba potrošača i u kojem se sve manje onečišćuje okoliš“.⁴² Pri tom se može konstatirati da je imperativ održivog razvoja na mikro razini „organizacija koja uči.“ Jedan od značajnih doprinosa ostvarivanju koncepta održivog razvoja na mikro razini je implementacija sustava upravljanja okolišem sukladno zahtjevima međunarodne norme ISO 14001:2004 u sustav upravljanja. Organizacije koje donesu takvu odluku, najčešće su donijele odluku o izgradnji integriranog sustava upravljanja. U okviru angažmana u zaštiti okoliša poduzeće se usmjerava ka slijedećem:⁴³

- Planiranju proizvodnje i proizvoda;
- Primjeni novih tehnoloških postupaka u proizvodnji;
- Investiranju u zaštitu okoliša;
- Formiranju posebne službe ili imenovanju odgovorne osobe za zaštitu okoliša.
- Procjeni odnosa uprave prema okolišu.

Važna je uloga uprave organizacije u provedbi koncepta održivog razvoja. Procjena odnosa uprave prema konceptu održivog razvoja moguća je kroz odgovoren na pitanja:⁴⁴

- Što upravu navodi da postupa sukladno ekološkim standardima?
- Kako uprava primjenjuje ekološke standarde u upravljanju poduzećem?
- Imaju li ekonomski ciljevi apsolutnu prednost u odnosu na ekološke?
- Koliko se ulaže u zaštitu okoliša i da li se i kako prate ekološki troškovi?
- Kako se prati i analizira utjecaj politike zaštite okoliša na poslovanje?

Da bi ostvarila svoju ulogu u ostvarivanju koncepta održivog razvoja, uprava bi trebala biti orijentirana budućnosti i učiniti sljedeće:

- Razmotriti mogućnost održivog razvoja u svim područjima;
- Vratiti povjerenje javnosti;
- Razviti detaljan program zaštite okoliša (naglasak na edukaciji);
- Analizirati vlastite proizvodne procese;
- Aktivno se uključiti u javnu zaštitu okoliša.

Ponašanje i način upravljanja organizacijom u velikoj je mjeri određen uvjetima i načinom upravljanja u okruženju. Osobito se to odnosi na organizacije u pretežitom vlasništvu države. Ipak, mikro razina je optimalan okvir za materijalizaciju načela koncepta održivog razvoja, upravljanje procesima, komuniciranje s javnostima, razvijanje novog sustava vrednota, u kojem odnos prema okolišu zauzima značajno mjesto.

6. ZAKLJUČAK

Ekološki problemi globalni su problemi i na globalnoj razini treba stvarati institucionalni, ekonomski i politički okvir za njihovo rješavanje. Međutim, materijalizacija tih rješenja počinje na mikro razini, u organizacijama. Sinergijski učinak postiže se djelovanjem svih pojedinačno, na istim načelima, istom predanošću, s istim ciljem. U tom nastojanju postoje brojne prepreke: shvaćanja, informiranja, na emocionalnoj razini, antropološke, sociokulturološke, prebacivanja krivnje, vremenske perspektive. Održivi razvoj nije stanje nego proces koji nikad ne završava na dovoljnoj razini kvalitete da ne bi trebao biti nastavljen. Temeljna prepreka bržem i cjelovitom ostvarivanju ovog koncepta je postojeći globalni model društvenog i ekonomskog razvoja koji se temelji na neoliberalnom konceptu kapitalizma. Iako u svijetu, osobito u najrazvijenijim zemalja, jača svijest o potrebi korekcija

⁴² Mladen Črnjar, *Ekonomika i politika zaštite okoliša*, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2002, str. 202.

⁴³ Ibidem, str. 205.

⁴⁴ Ibidem, str. 210-211.

ovog razvojnog modela, još uvijek je snažan otpor korjenitim promjenama. Implementacija sustava upravljanja okolišem, osobito za proizvodne organizacije koje sudjeluju na globalnom tržištu, postaje sve više nešto što se podrazumijeva. To znači da će, kako na mikro, tako i ostalim razinama, biti potrebno razviti kompetenciju za upravljanje integriranim sustavima upravljanja. Na globalnoj razini, u EU, tako i u RH, učinjeni su znatni naponi na buđenju i razvoju svijesti o potrebi prihvaćanja koncepta održivog razvoja. Suglasje se postiže kad se radi o donošenju dokumenata, ali problem nastaje u provedbi. Riječ je o dvostrukom moralu, o sustavu vrednota koji je zreo za promjene. Radi se o problemima koji ne trpe odgodu.

Summary:

Concept of Sustainable Development and Management System

Environment protection is global problem and needs global settlement. It is not possible by disabling the economic growth. It should focus on the way how to achieve sustainable development. The beginning of the term "sustainable development" dated from the 80-year the 20th century and shows connection of development and environment protection. Definitely, this term has been accepted on Conference in Rio de Janeiro 1992. The success of the sustainable development concept on global level is possible by the materialisation of the most important political goals and providing social change. Sustainable development can be defined as a relation between dynamic economic systems designed by a man and larger dynamic ecosystems that change slowly and must be in ecological balance. One of the important organizations' contributions to sustainable development is integration of environmental management system according to the requirements of ISO 14001 in management system. Without wide application of the sustainable development concept at the micro level the sustainable development concept doesn't able to provide results on global level.

Key words: sustainable development, management system, ISO 14001, environment.

Literatura:

1. Bešker, M., *Politika okoliša*, Oskar, Zagreb, 2005.
2. Črnjar, M., *Ekonomika i politika zaštite okoliša*, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2002.
3. Deklaracija o zaštiti okoliša u Republici Hrvatskoj, N.N. 34/92.
4. Drljača, M. i M. Bešker, „Održivi uspjeh i upravljanje rizicima poslovanja“, XIV. savjetovanje SQM 2010, Centar za kvalitet Crne Gore i časopis Kvalitet, Br. 7-8, Poslovna politika, Beograd, Tivat, 2010.
5. Drljača, M., „Modeliranje integriranih sustava upravljanja“, Zbornik sažetaka 11. hrvatske konferencije o kvaliteti i 2. znanstvenog skupa *Inovativna primjena kvalitete*, Hrvatsko društvo za kvalitetu, Zagreb, Vodice, 2011.
6. Drljača, M., „Upravljanje rizicima faktor održivog uspjeha“, Zbornik radova 7. naučno-stručnog skupa s međunarodnim sudjelovanjem, *Quality 2011*, Mašinski fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica, Neum, 2011.
7. Goodstein, E. S. *Ekonomika i okoliš*, Mate, Zagreb, 2003.
8. Grober, U., „Die Idee der Nachhaltigkeit als zivilisatorischer Entwurf“, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, No 24, 2001.
9. Injac, N., *Mala enciklopedija kvalitete IV. dio - Okoliš i njegova zaštita*, Oskar, Zagreb, 2004.
10. Jelić, M. i M. Jevtić, „Održiva izvrsnost kao novi iskaz poslovne izvrsnosti“, (ne objavljeno).

11. Jovanović, M. i I. Eškinja, „Neki aspekti neoliberalizma u svjetskom gospodarstvu“, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, Vol. 29, Br. 2, 2008.
12. Kahn, H., Brown, W. i L. Martel, *Slijedećih 200 godina*, Stvarnost, Zagreb, 1976.
13. Meadows, Donella H., Meadows, D. L., Randers, J. i W. W. Behrens III, *Granice Rasta*, Stvarnost, Zagreb, 1978.
14. Mesarović, M. i E. Pestel, *Čovječanstvo na raskršću*, Suvremena stvarnost, Zagreb, 1978.
15. Nacionalna strategija zaštite okoliša RH, n.n. 46/02.
16. Nordström, K. A. i J. Ridderstråle, *Fanky Business*, Differo, Zagreb, 2002.
17. Stiglitz, J. E., *Globalizacija i dvojbe koje izaziva*, Algoritam, Zagreb, 2004.
18. Supek, R., *Ova jedina zemlja*, SNL, Zagreb, 1978.
19. World Commission on Environment and Development (WCED), *Our Common Future*, Oxford, 1987.